

بررسی رابطه توسعه پایدار گردشگری با امنیت سرمایه گذاری با تاکید بر اقتصاد مقاومتی

محمد خیری

استادیار گروه مدیریت، حسابداری و اقتصاد، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

هادی اسماعیل پور مقدم^۱

دانشجوی دکتری اقتصاد، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

وحید دهباشی

عضو هیئت علمی گروه اقتصاد کشاورزی، دانشگاه زابل، زابل، ایران

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۵/۱۲/۱۵

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۵/۰۹/۰۱

چکیده

بسیاری از برنامه‌ریزان و سیاست‌گذاران توسعه، از صنعت گردشگری به عنوان رکن اصلی توسعه پایدار یاد می‌کنند که می‌تواند با برنامه‌ریزی اصولی و مناسب و شناسایی فرصت‌ها و محدودیت‌های گردشگری نقش موثری در توسعه روابط و مناسبات اقتصادی و در نتیجه توسعه ملی و منطقه‌ای و تنوع بخشی به اقتصاد ملی و منطقه‌ای بر عهده داشته باشد. موفقیت و رشد پایدار گردشگری در گرو عملکرد مناسب و هماهنگ عناصر و عوامل متعددی است که با هم ارتباط تنگاتنگی دارند. یکی از مهم‌ترین این عوامل، امنیت سرمایه گذاری است. از این رو این مطالعه به بررسی رابطه توسعه پایدار گردشگری با امنیت سرمایه گذاری با تاکید بر اقتصاد مقاومتی می‌پردازد. گردشگری پایدار با کاهش وابستگی به درآمدهای نفتی و به عنوان پدیده‌ای دوستدار محیط زیست جایگاهی ویژه در اقتصاد مقاومتی دارد. نتایج حاصل از برآورد مدل به روش ARDL حاکی از این است که امنیت سرمایه گذاری عاملی مهم در جهت توسعه گردشگری به شمار می‌آید و می‌توان با بهبود امنیت سرمایه گذاری در کشور گامی مهم در جهت توسعه گردشگری پایدار و نیل به اهداف اقتصاد مقاومتی برداشت.

واژگان کلیدی: گردشگری پایدار، امنیت سرمایه گذاری، اقتصاد مقاومتی.

مقدمه

در عصر کنونی، گردشگری و اقتصاد گردشگری، در حال تبدیل شدن به یکی از سریع‌ترین صنایع روبه رشد جهان و ابزاری برای ایجاد درآمد ملی است که از اصلی‌ترین ارکان اقتصادی جهان و نیز از مفاهیم، اشکال و ارکان توسعه پایدار است. کشورهای سراسر جهان در حال تبدیل راهبرد توسعه گردشگری به عنوان یک راهبرد برای توسعه مناطق خود هستند. با این حال پژوهشگران بر این باورند که گردشگری یکی از مهم‌ترین سرمشق‌های توسعه است. از این رو توسعه گردشگری اولین گزینه در امر توسعه هر منطقه است. امروزه گردشگری به قدری در توسعه اقتصادی - اجتماعی کشورها اهمیت یافته است که اقتصاددانان آن را صادرات نامرئی نام نهاده‌اند (بیدختی، ۱۳۸۹). اهمیت این فعالیت باعث شده تا بسیاری از مدیران و برنامه‌ریزان محلی، منطقه‌ای و ملی برای توسعه آن برنامه‌ریزی و تلاش نمایند. از این رو، گسترش گردشگری به عنوان یک راهبرد جدید در زمینه توسعه پایدار، می‌تواند نقش مهمی در متنوع‌سازی اقتصاد ایفا کند و زمینه ساز ایجاد فرصت‌های جدیدی از جمله اشتغال سودآور در بخش‌های غیرکشاورزی، افزایش درآمد روستاییان و کاهش تفاوت‌های درآمدی بین روستاییان و شهرنشینان، کاهش مهاجرت روستاییان به شهرها و ... شود. با این وجود، توسعه این فعالیت بدون داشتن الگوی برنامه‌ریزی راهبردی مشخص، می‌تواند باعث چولگی نامناسب توزیع و اختصاص منابع، بهره‌برداری بیش از حد منابع و امکانات و حتی تعارض میان اقدامات دستگاه‌های مختلف شود که آثار زیان بخش و نامطلوبی را به بار می‌آورد. بدین ترتیب مفهوم گردشگری پایدار شکل می‌گیرد که مانع از بروز تعارض و هرگونه بهره‌برداری نادرست می‌شود.

صنعت گردشگری با ماهیت اقتصادی که دارد و به دلیل ویژگی‌هایی نظیر اتکای به تولید داخلی و کاهش وابستگی به درآمدهای نفتی می‌تواند به عنوان یکی از راهبردهایی به شمار رود که کشورمان از پتانسیل‌های آن در حوزه اقتصاد مقاومتی استفاده نماید و مسیر نیل به اهداف اقتصاد مقاومتی را تسریع بخشد. لذا در این مقاله به بررسی یکی از عوامل مهم و مؤثر بر گردشگری که از آن به عنوان امنیت سرمایه گذاری یاد می‌شود پرداخته و رابطه بین این دو مهم مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.

ماهیت صنعت گردشگری

گردشگری یکی از مهم‌ترین فعالیت‌های اقتصادی در دنیاست که در سال‌های اخیر با رشد سریع بین‌المللی مواجه بوده است. گردشگری از سه ویژگی اصلی برخوردار است. نخست این که در بیشتر اوقات قبل از خرید، نمی‌توان این خدمت را دید یا آزمون کرد. به عبارت دیگر آزمون پس از خرید انجام می‌شود. دوم این که خدمت در محل خرید مصرف می‌شود و قابل انتقال و جابجایی نیست و در نهایت مردم و محل خدمت، بخشی از خدمت به شمار می‌روند. از این رو گردشگری بسیاری از بخش‌های جامعه را شامل می‌شود. صنعت گردشگری با اتکا به ویژگی‌ها و تاثیرات اقتصادی خود می‌تواند به گونه‌ای کاملاً مؤثر در تحرک و پویایی بخش‌های مختلف اقتصادی جوامع محلی نقش عمده‌ای ایفا نماید که نهایتاً به توسعه نواحی توسعه نیافته کمک خواهد کرد (ویلیامز و گارس، ۲۰۰۲).

اهمیت و عظمت گردشگری به ایجاد فرصت‌های شغلی و درآمد محدود نمی‌شود؛ بلکه در صورت برنامه‌ریزی و توسعه از پیش اندیشیده شده، گردشگری قادر است منافع مستقیم و غیر مستقیم اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، محیطی و سیاسی را ایجاد و سهم قابل توجهی را در توسعه ملی ایفا کند. به عبارت دیگر گردشگری می‌تواند موجب بهبود شاخص‌های عدالت اجتماعی، ارتقای سطح زندگی، رفاه عمومی و تعادل و توازن منطقه‌ای شود. در مواردی کارشناسان اقتصاد منطقه‌ای، گردشگری را به عنوان تنها عامل استقرار منابع و توسعه مناطق کمتر توسعه یافته دانسته‌اند (معصومی، ۱۳۸۴). اگر منافع گردشگری در سطح جوامع و مناطق یک کشور به درستی توزیع شود می‌تواند زندگی مردم را بهبود بخشد (پاپلی یزدی و سقایی، ۱۳۸۵). به همین دلیل توسعه گردشگری به‌ویژه در کشورهای کمتر توسعه یافته عامل موثری در مقابله با فقر است و موجب افزایش درآمد قشرهای مختلف، کاهش بیکاری و رونق اقتصادی و در نتیجه بهبود کیفیت زندگی مردم و افزایش رفاه اجتماعی می‌شود (کاظمی، ۱۳۸۵).

صنعت گردشگری هم اکنون از جایگاه بسیار خوبی در سطح جهانی برخوردار است. این صنعت ضمن درآمدزایی گسترده موجب نزدیک شدن ملل، اقوام و فرهنگ‌ها به یکدیگر شده است. هر ساله میلیون‌ها نفر در سراسر جهان به سفر می‌روند و تقریباً مسافرت، به بخشی از زندگی مردم جهان بدل شده است. با این حال صنعت گردشگری در ایران و میزبانی از گردشگران خارجی همچنان بدون رونق پیگیری می‌شود؛ به گونه‌ای که در سال‌های اخیر تقریباً در هر ماه تنها ۱۰۱ هزار نفر مسافر خارجی به کشور سفر کرده است. به منظور تنوع بخشیدن به منابع رشد اقتصادی و درآمدهای ارزی و همچنین ایجاد فرصت‌های شغلی - که از سیاست‌های مهم اقتصاد مقاومتی است - توسعه صنعت گردشگری در اقتصاد ایران از اهمیت فراوانی برخوردار است. البته تاکید بر اهمیت مطالعه اقتصادی این صنعت زمانی نمود پیدا می‌کند که بدانیم ایران از نظر جاذبه‌های گردشگری یکی از ده کشور اول جهان و از لحاظ آثار باستانی یکی از پنج سرزمین نخست جهان به جهت جاذبه‌های اکوتوریستی (طبیعت‌گردی) و تنوع گیاهی و جانوری است. با این وجود، ایران تنها پنج دهم درصد سهم درآمد گردشگری جهان را به خود اختصاص داده است و از نظر درآمد جذب گردشگر، در قیاس با دیگر کشورهای جهان در رتبه نودم قرار دارد.

با این حال باید گفت با توجه به افق پیش روی صنعت گردشگری در ایران که مختصات آن در سند چشم‌انداز ۲۰ ساله تدوین شده است ایران در سال ۱۴۰۴ می‌بایست میزبان ۲۰ میلیون گردشگر باشد و درآمد ۲۰ میلیارد دلاری را از بازار جهانی جهانگردی کسب کند. نظر به این که ضرورت توسعه و رشد این صنعت در سند فوق مورد توجه قرار گرفته است و از آنجا که کشورمان با توجه به منابع عظیمی که در این حوزه دارد و زمینه گسترش هرچه بیشتر آن را داراست؛ بنابراین نگاه اقتصادی داشتن به این صنعت در حال رشد بیش از پیش ضرورت پیدا می‌کند. زمانی که با رویکرد اقتصاد مقاومتی به این مقوله توجه شود لزوم توجه به این بخش از اقتصاد و استفاده از ظرفیت‌های نهفته آن، از قوه به فعل درآوردن این ظرفیت‌ها بیشتر نمایان می‌گردد. به عبارتی توسعه هر چه بیشتر صنعت گردشگری خود عاملی می‌شود که موجب تنوع در منابع درآمدی کشور شده و وابستگی کشور به نفت (به عنوان اصلی‌ترین منبع درآمدی کشور) کاهش می‌یابد. بدین روی گردشگری می‌تواند جایگاهی ویژه در رویکرد اقتصاد مقاومتی داشته باشد. به علاوه گردشگری راهی برای محافظت از منابع طبیعی و جلوگیری از توسعه صنایع آلاینده است. در واقع

توصیف گردشگری به عنوان «صنعت بدون دود»، بیانگر همین ویژگی مثبت آن در مقایسه با صنایع دودزا و آلاینده است (کاظمی، ۱۳۸۵).

به عبارت دیگر مفهوم توسعه پایدار گردشگری شکل می‌گیرد. توسعه پایدار گردشگری به معنای استفاده بهینه از منابع طبیعی و فرهنگی کشور در جهت تأمین نیازهای کنونی و آینده به نحوی که ضمن حفظ یکپارچگی و هویت فرهنگی، سلامت محیط زیست و تعادل اقتصادی بتوان رفاه و آسایش مردمان کشور و میهمانان آنان را به صورت متعادل و پایدار تأمین کرد. اهداف اصلی توسعه پایدار گردشگری عبارتند از بهبود کیفیت زندگی جامعه میزبان، تأمین تجارب کیفی برای گردشگران و در نهایت حفظ محیط زیست (مهدی‌زاده، ۱۳۷۷).

در شروع قرن بیست و یکم صنعت گردشگری به یکی از پردرآمدترین صنایع دنیا تبدیل شده و رقابت فشرده‌ای در بین بسیاری از کشورهای جهان برای جذب جهانگردان بیشتر به چشم می‌خورد. به طوری که امروزه صنعت توریسم به عنوان صنعتی پویا و با ویژگی‌های منحصر به فرد بخش مهمی از فعالیت‌های اقتصادی و تولیدی کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه را به خود اختصاص داده است. توریسم به لحاظ اشتغال‌زایی و تأثیر آن بر کارکردهای توسعه‌ای، اقتصادی و اجتماعی در یک منطقه یا کشور مهم‌ترین صنعت در جهان به شمار می‌رود. سرمایه‌گذاری در این صنعت به کشورهای در حال توسعه در حل مشکلاتی نظیر بیکاری و فقر با تحرک‌بخشی به پتانسیل بالقوه این کشورها کمک خواهد کرد. این در حالی است که توریسم صنعت پاکی است که به محیط زیست آسیبی نمی‌رساند و در حفظ طبیعت نیز برای نسل‌های آینده کمک می‌کند (هولجواک^۱، ۲۰۰۳). لذا موقعیت و توسعه پایدار گردشگری در گرو عملکرد مناسب چرخه گردشگری و عناصر و عوامل متعددی است که روی هم رفته سامانه گردشگری را تشکیل می‌دهند. این مؤلفه‌ها هریک در سامانه مذکور اهمیت خاصی داشته و با سایر مؤلفه‌ها ارتباط تنگاتنگی دارند. یکی از مهم‌ترین این عوامل که رونق و توسعه گردشگری در گرو آن است امنیت گردشگران است (رنجبریان و زاهدی، ۱۳۸۴).

گردشگری و اقتصاد مقاومتی

توجه به رویکرد اقتصاد مقاومتی فرصت مناسبی برای صنایع و بخش‌هایی نظیر گردشگری پایدار است که با وجود ظرفیت عظیم در چرخه اقتصادی کشور مهجورند. صنعتی که هم می‌تواند به عنوان یکی از ابزارهای مهم تحقق اقتصاد مقاومتی تلقی شود و هم در فضای توجه همگانی به بخش‌های مولد اقتصاد، می‌تواند نگاه‌ها را به خودش جلب کرده و به رونق و توسعه نزدیک‌تر شود. به عبارت دیگر می‌توان گفت از یک طرف ظرفیت‌های متعدد و بزرگی در گردشگری برای تحقق سیاست‌های اقتصاد مقاومتی وجود دارد و از طرف دیگر، رونق‌گفتمان اقتصاد مقاومتی در جامعه سبب انتفاع صنعت گردشگری می‌شود. به طوری که:

- در سیاست‌های اقتصاد مقاومتی به کاهش وابستگی به درآمدهای نفتی و متنوع‌سازی درآمدها تاکید شده است. گردشگری پایدار می‌تواند به عنوان منبع درآمدی، وابستگی به درآمدهای نفتی را کاهش دهد.

- افزایش مشارکت مردم در بخش‌های مختلف اقتصاد، از جمله اصول پایه‌ای اعلام شده برای اقتصاد مقاومتی است. از سوی دیگر چه در حفظ و حراست از جاذبه‌های تاریخی و چه در توسعه زیرساخت‌های گردشگری، نقش مشارکت عمومی غیرقابل انکار است.

- در سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی توسعه تولید و اشتغال جایگاه بسیار ویژه‌ای دارد. صنعت گردشگری نزدیک به ده درصد از تولید ناخالص دنیا را توانسته به خود اختصاص دهد که نشان از ظرفیت بالای گردشگری در توسعه تولید و اشتغال و به تبع تحقق اقتصاد مقاومتی است. این ظرفیت به قدری قابل توجه و عظیم است که دولت می‌تواند برای تحقق اقتصاد مقاومتی توجه ویژه به گردشگری به عنوان یکی از اصلی‌ترین ابزارها نماید.

- توسعه صادرات با هدف افزایش ارزآوری از دیگر اهدافی است که به آن در اسناد موجود اقتصاد مقاومتی تأکید شده است. بدیهی است که با برنامه‌ریزی درست، صنعت گردشگری از این جهت هم می‌تواند به کمک دولت بیاید و به تنهایی بخش مهمی از هدف افزایش ارزآوری را محقق نماید.

بدین ترتیب می‌توان گفت صنعت گردشگری و توسعه گردشگری پایدار جایگاهی ویژه در رویکرد اقتصاد مقاومتی دارد و مسیر نیل به اهداف اقتصاد مقاومتی را هموار و تسهیل می‌نماید.

امنیت سرمایه گذاری و گردشگری

از مهم‌ترین عوامل در انتخاب مقصد سفر، امنیت سرمایه‌گذاری است که در صورت وجود موجب جذب گردشگران خواهد شد. مطالعات نشان می‌دهد از شرایط اولیه جذب گردشگران توسعه امنیت سرمایه‌گذاری می‌باشد. مسلماً مناطقی که دچار ناامنی، جنگ و آشوب می‌شوند، استعداد خود را برای رشد و توسعه از دست می‌دهند و علاوه بر این که گردشگران تمایلی به بازدید از مناطق ناامن و بحرانی ندارند، در صورت شدت بحران، افراد محلی نیز برای تأمین امنیت خود و خانواده اقدام به مهاجرت می‌کنند. مسأله امنیت یا عدم امنیت صرفاً به بود یا نبود جنگ، آشوب و بحران در جامعه محدود نمی‌شود؛ بلکه کلیه آسیب‌های اجتماعی که موجب از بین رفتن یا کاهش احساس امنیت در جوامع محلی و گردشگران می‌شود را در بر می‌گیرد. امنیت به عنوان اساسی‌ترین و مهم‌ترین رکن توسعه گردشگری می‌باشد که می‌تواند در قالب‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی تجلی پیدا کند. امنیت سرمایه‌گذاری مجموعه‌ای از عوامل را در بر می‌گیرد که وجود آن موجب برقراری امنیت در قالب‌های محیط جغرافیایی، سیاسی، قانونی، حمایتی و اقتصادی است. با برقراری امنیت سرمایه‌گذاری گردشگران بیشتر تمایل پیدا می‌کنند به آن کشور سفر نمایند و سرمایه‌گذاران بیشتر انگیزه دارند که در آن کشور سرمایه‌گذاری کنند.

پیشینه تحقیق

توکوا و سوراک^۱ (۲۰۱۶) در مقاله‌ای به بررسی اثر شاخص‌های منطقه‌ای اقتصاد کلان بر گردشگری در چندمنطقه مختلف طی سال‌های ۲۰۱۳-۲۰۰۲ پرداختند. نتایج حاکی از این بود مناطقی که رشد اقتصادی بیشتری داشتند از نظر گردشگری در جایگاه بالاتری برخوردار بودند.

اجیومیگیناکس و همکاران^۱ (۲۰۱۵) به بررسی اثر نوسانات نرخ ارز بر گردشگری در ایسلند پرداختند. در این تحقیق از داده‌های فصلی ۱۹۹۰ تا ۲۰۱۴ و روش ARDL برای برآورد الگوی مورد مطالعه استفاده شد. نتایج نشان داد نوسانات نرخ ارز اثر منفی روی جریان گردشگری دارد و موجب کاهش گردشگری می‌شود.

ری و همکاران^۲ (۲۰۱۱) به بررسی خطوط هوایی با هزینه پایین روی گردشگری در اسپانیا با استفاده از مدل پویای پانل دیتا پرداختند. نتایج با استفاده از تجزیه و تحلیل داده‌ها نشان داد گسترش خطوط هوایی با هزینه پایین اثر مثبت و معناداری بر جریان گردشگری دارد.

سانگ و لین^۳ (۲۰۰۹) در مطالعه‌ای به بررسی اثر بحران مالی و اقتصادی بر گردشگری در آسیا پرداختند. در این مطالعه از روش ARDL برای برآورد الگوی تحقیق استفاده شده است. یافته‌های محققان نشان داد بحران مالی و اقتصادی اثر منفی بر گردشگری دارند.

سمرال^۴ (۲۰۰۹) به بررسی اثر رکود جهانی و بحران اقتصادی بر گردشگری پرداختند. در این مطالعه تقاضای سفر در استرالیا، کانادا، ایالات متحده، ژاپن و ۱۵ کشور اروپایی پیش بینی و تجربه و تحلیل گردیده است. نتایج مطالعه نشان داد بحران اقتصادی و رکود تاثیری منفی بر گردشگری داشته است.

بائو و امسیکرچر^۵ (۲۰۰۸) اثر فاصله جغرافیایی را بر گردشگری در هنگ کنگ بررسی کردند. محققان با استفاده از نتایج مطالعه بحث می‌کنند که فاصله جغرافیایی یک مانع و یک محدودیت برای برخی از گردشگران به شمار می‌رود.

آرانا و لئون^۶ (۲۰۰۸) در تحقیقی به بررسی اثر تروریسم بر تقاضای گردشگری پرداختند. محققان اثرات کوتاه مدت حادثه ۱۱ سپتامبر نیویورک را بر گردشگری در مناطق منتخب مورد تجزیه و تحلیل قرار دادند. یافته‌های محققان حاکی از این بود حادثه ۱۱ سپتامبر، شوک در مطلوبیت گردشگران ایجاد کرده است و اثر منفی بر جریان گردشگری داشته است.

تانگ^۷ (۲۰۰۶) در مطالعه‌ای با عنوان «علیت میان گردشگری و رشد اقتصادی در ایالات متحده»، به تحلیل رابطه بین عملکرد صنایع مرتبط با گردشگری نظیر خطوط هوایی، هتل‌ها و رستوران‌ها و تولید ناخالص داخلی برای ایالات متحده پرداخت. داده‌های مورد استفاده در این پژوهش داده‌های فصلی فروش شرکت‌های مرتبط با گردشگری است که برای دوره بیست و پنج ساله ۱۹۸۱ تا ۲۰۰۵ جمع‌آوری شد. نتایج آزمون رابطه هم‌جمعی میان رشد اقتصادی و عملکرد صنایع در ایالات متحده نشان نمی‌دهد. این موضوع نشان می‌دهد که مکانیزم‌هایی که در ارتباط با افزایش درآمد صنایع مرتبط با گردشگری هستند به صورت بالقوه‌ای در بلندمدت موافق هستند حتی در مواردی که با رکود اقتصادی مواجه هستیم. نتایج هم‌چنین یک رابطه علی دو طرفه بین تعداد گردشگران و رشد درآمد خطوط هوایی، هتل‌ها و رستوران‌ها را نشان می‌دهد.

1 Agiomirgianakis and et al. (2015)

2 Rey and et al. (2011)

3 Song and Lin (2009)

4 Smeral (2009)

5 Bao and Mckercher (2008)

6 Arana and Leon (2008)

7 Tang (2006)

اجنیومارتین و همکاران^۱ (۲۰۰۴) به بررسی رابطه گردشگری و رشد اقتصادی در کشورهای آمریکای لاتین طی دوره ۱۹۸۵ تا ۱۹۹۸ پرداختند. در این تحقیق محققان از روش داده‌های پانل و تخمین زننده ارنالدو-پوند برای پانل‌های پویا استفاده کردند. نتایج نشان داد رشد صنعت گردشگری بر رشد اقتصادی کشورهای با درآمد پایین و متوسط نظیر کشورهای آمریکای لاتین اثر مثبت دارد.

رنج‌پور و همکاران (۱۳۹۰) در مطالعه‌ای با استفاده از روش هم‌جمع‌ی جوهانسن-جوسلیوس، رابطه بین درآمد حاصل از صنعت گردشگری و رشد اقتصادی را در ایران طی دوره زمانی ۱۳۴۷-۱۳۸۸ مورد تجزیه و تحلیل قرار دادند. در این تحقیق نوع رابطه علیت بین درآمد حاصل از گردشگری خارجی و تولید ناخالص داخلی با استفاده از آزمون علیت گرنجری بر مبنای مدل‌های کوتاه‌مدت و بلندمدت تعیین گردید. نتایج حاصل از تحقیق نشان داد یک رابطه هم‌جمع‌ی بلندمدت بین متغیرهای مذکور وجود دارد و ضریب متغیر درآمد حاصل از گردشگری عددی مثبت است. به علاوه رابطه علیت گرنجری بلندمدت از طرف درآمدهای حاصل از گردشگری به رشد اقتصادی تأیید شد. به عبارت دیگر توسعه صنعت گردشگری می‌تواند به عنوان محرک تولید ناخالص داخلی و نیز رشد اقتصادی مطرح شود.

یاوری و همکاران (۱۳۸۹) در مقاله خود با عنوان «تأثیر مخارج توریسم بر رشد اقتصادی کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی OIC»، از میان ۵۷ کشور عضو سازمان کنفرانس اسلامی، تعداد ۲۷ کشور را که بر اساس طبقه‌بندی بانک جهانی کشورهای عضو این سازمان هستند برای پژوهش انتخاب کردند. در این پژوهش از روش اثرات ثابت برای تخمین پارامترها استفاده شد. یافته‌های محققان حاکی از این است که منابع متداول برای رشد، از جمله سرمایه گذاری در سرمایه مادی و انسانی و نیز مخارج مصرفی خانوار می‌تواند منجر به افزایش رشد اقتصادی در کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی گردد. کشورهای مورد مطالعه نه تنها از طریق منابع متداول رشد نظیر سرمایه گذاری در سرمایه مادی و انسانی، مبادله، سرمایه گذاری مستقیم خارجی و ... بلکه از طریق بهبود وضعیت صنعت گردشگری نیز می‌تواند اقتصاد خود را توسعه داده و به نرخ‌های بالاتری از رشد دست یابند.

طیبی و همکاران (۱۳۸۷) در مقاله‌ای رابطه علی بین گردشگری بین‌المللی و رشد اقتصادی را در کشورهای OECD و چین، هنگ کنگ، مالزی، روسیه و تایلند طی سال‌های ۱۹۹۵ تا ۲۰۰۴ با استفاده از یک الگوی پانل مورد بررسی قرار دادند. نتایج نشان داد رابطه علی بین گردشگری و رشد اقتصادی رابطه علی دو طرفه است و بین این دو متغیر تعادل بلندمدت وجود دارد. به عبارت دیگر هرچه کشورهای مورد مطالعه از رشد اقتصادی بالاتری برخوردار باشند از تعداد گردشگر بیشتری نیز برخوردار هستند و هرچه گردشگری بین‌المللی از میزان توسعه بالاتری برخوردار باشند، می‌توانند به رشد اقتصادی بیشتری دست یابند.

پورفرج و همکاران (۱۳۸۷) با استفاده از داده‌های تلفیقی سال‌های ۲۰۰۶-۲۰۰۰ در ۷۰ کشور مختلف توسعه یافته و در حال توسعه اثر مخارج فناوری اطلاعات و ارتباطات بر صنعت گردشگری را بررسی کردند. یافته‌های تحقیق نشان داد در کشورهای مورد مطالعه در هر دو دسته کشورها، هرچه سهم مخارج فناوری اطلاعات و ارتباطات به تولید ناخالص داخلی در زیربخش‌های خدمات رایانه، آموزشی و حمل و نقل افزایش یابد، جذب گردشگر فزونی

1 Eugenio-Martín and et al. (2004)

یافته به طوری که به ازای هریک واحد افزایش در مخارج فوق به ترتیب ۰/۰۳، ۰/۱۴، ۰/۱۲ و ۰/۱۸ واحد گردشگری افزایش می‌یابد. به‌علاوه متغیرهای تولید ناخالص داخلی سرانه، درجه باز بودن تجاری، سرمایه انسانی و سرانه مخارج آموزشی اثر مثبت و معناداری بر جذب گردشگر دارند.

طیبی و همکاران (۱۳۸۶) در تحقیقی به بررسی رابطه توسعه گردشگری و رشد اقتصادی در ایران پرداختند. نتایج با استفاده از داده‌های دوزه زمانی ۱۳۸۳-۱۳۳۸ نشان داد بین توسعه گردشگری بین‌المللی و رشد اقتصادی رابطه متقابل و دو طرفه‌ای وجود دارد؛ به طوری که می‌توان گفت هرچه کشور از رشد اقتصادی بیشتری برخوردار باشد، از تعداد گردشگران بیشتری نیز برخوردار است و همچنین هر چه گردشگری بین‌المللی کشور از میزان توسعه بالاتری برخوردار باشد، کشور به رشد اقتصادی بیشتری نیز دست خواهد یافت. براساس نتایج یک درصد افزایش در تولید ناخالص داخلی کشور موجب افزایش ۰/۹۲ درصد در گردشگری و یک درصد افزایش در گردشگری باعث افزایش ۰/۴۱ درصد در تولید ناخالص داخلی می‌شود.

خوارزمی (۱۳۸۴) در مطالعه‌ای با استفاده از داده‌های سال‌های ۱۳۸۰-۱۳۳۸ و روش VAR به بررسی رابطه بین تجارت و گردشگری در هفت کشور آلمان، فرانسه، انگلستان، هندوستان، ژاپن، پاکستان و ترکیه پرداخت. نتایج حاصل از مطالعه نشان داد رابطه علی یک طرفه از تجارت به گردشگری وجود دارد بدین معنا که افزایش تجارت منجر به افزایش ورود جهانگردان می‌شود.

روش تحقیق

روش برآورد مورد استفاده در این تحقیق، روش خودتوضیح با وقفه‌های گسترده (ARDL) است. استفاده از روش OLS در برآورد رابطه بلندمدت، به دلیل در نظر نگرفتن واکنش‌های پویای کوتاه‌مدت موجود بین متغیرها، لزوماً برآورد بدون تورشی را ارائه نخواهد کرد. از این رو منطقی به نظر می‌رسد در چنین مواردی الگوهایی مورد توجه قرار گیرد که پویایی‌های کوتاه‌مدت را در خود داشته باشند و در نتیجه موجب شوند تا ضرایب الگو با دقت بیشتری برآورد شوند. روش ARDL الگویی پویاست که این امکان را فراهم می‌آورد تا علاوه بر آزمون همجمعی بین متغیرها، ضرایب بلندمدت مدل را با دقت مناسب برآورد کرد (نوفرستی، ۱۳۷۸). این روش امکان بررسی روابط کوتاه‌مدت و بلندمدت را فراهم می‌کند. به عبارت دیگر یکی از مزیت‌های استفاده از این الگو این است که نوسان‌های کوتاه‌مدت متغیرها را به مقادیر تعادلی بلندمدت آنها ارتباط می‌دهد. پیشرفت‌هایی که در این روش صورت گرفته امکان می‌دهد که متغیرهای ایستا در کنار متغیرهای غیر ایستا به کار برده شوند و نیازی به یکسان‌بودن درجه‌های جمعی متغیرها نباشد. پسران و شین^۱ (۱۹۹۹) نشان دادند که اگر تعداد وقفه‌های روش خودبرگشت با وقفه‌های توضیحی به درستی تشخیص داده شود برآورد پارامترها با استفاده از این روش سازگار و کارا خواهد بود. پسران و شین (۱۹۹۹) الگوی خودبرگشت با وقفه‌های توضیحی را به صورت ذیل وصف می‌کنند:

$$\begin{aligned} \varphi(l, p)y_t &= \sum_{i=1}^k \beta_i(l, q_i)x_{it} + \delta^{wt} + u_t & i = 1, \dots, k \\ \varphi(l, p) &= 1 - \varphi_1 l - \varphi_2 l^2 - \dots - \varphi_p l^p \\ \beta_i(l, q_i) &= 1 - \beta_{i1} l - \beta_{i2} l^2 - \dots - \beta_{iq1} l^{q1} \end{aligned} \quad (1)$$

در معادله پیش گفته l عملگر وقفه و W_t بردار متغیرهای معین غیرتصادفی مانند عرض از مبدأ، متغیرهای مجازی، متغیر روند و متغیرهای برونزا با وقفه ثابت است. نرم افزار ماکروفیت معادله فوق را با روش حداقل مربعات معمولی برای تمام ترکیبات گوناگون برآورد می کند. پس از برآوردها، الگوی مناسب با توجه به یکی از معیارهای R^2 ، آکائیک (AIC)، شوارتز - بیزین (SBC) و حنا-کوئین (HQC) انتخاب می شوند. در مرحله بعد، در صورت تأیید وجود رابطه بلندمدت بین متغیرها الگوهای کوتاه مدت، بلندمدت و تصحیح خطا برآورد می شود.

لازم به ذکر است که در استفاده از روش ARDL باید دقت داشت که قبل از اینکه به برآورد ضرایب بلندمدت مدل پرداخته شود؛ آماره $\frac{\sum_{i=1}^p \hat{\alpha}_{i-1}}{\sum_{i=1}^p S\hat{\alpha}_i}$ را، که در آن، صورت برابر تفاضل مجموع ضرایب متغیرهای با وقفه مربوط به متغیر وابسته از یک و منفرجه برابر مجموع انحراف معیارهای این ضرایب است، با کمیت های ارائه شده توسط بنرجی - دولادو و مستر^۱ مقایسه می شود. شرط وجود بلندمدت این خواهد بود که قدر مطلق آماره فوق از کمیت متناظر بزرگتر باشد. در این صورت می توان نتیجه گرفت که یک رابطه تعادلی بلندمدت بین متغیرهای مدل وجود دارد.

نتایج برآورد مدل

باتوجه به مباحث نظری ارائه شده فرم کلی مدل به کار گرفته شده در این مقاله به صورت زیر است:

$$(۲) LST_t = \alpha_0 + \alpha_1 LIS_t + \alpha_2 LGDP_t + \alpha_3 LINF_t + \alpha_4 LFDI_t + \alpha_5 LEX_t + \varepsilon_t$$

که در آن:

LST: لگاریتم گردشگری پایدار

LIS: لگاریتم امنیت سرمایه گذاری

LGDP: لگاریتم رشد اقتصادی

LINF: لگاریتم نرخ تورم

LFDI: لگاریتم سرمایه گذاری خارجی

LEX: لگاریتم نوسانات نرخ ارز است.

شاخص گردشگری پایدار طبق گزارش سازمان گردشگری جهانی^۲ شاخصی ترکیبی از مجموعه شاخص هایی است که گردشگری پایدار را منعکس می کند. شاخص امنیت سرمایه گذاری در این تحقیق مجموعه ای از شاخص هایی است که تحت عنوان ICRG^۳ توسط موسسه PRS^۴ تولید و منتشر می شود. ICRG از سه گروه شاخص های سیاسی، مالی و اقتصادی که هر کدام از چندین زیرشاخص تشکیل می شوند، ایجاد می شود. هرچه عدد شاخص بیشتر باشد وضعیت کشور در زمینه امنیت سرمایه گذاری بهتر خواهد بود. شاخص های رشد اقتصادی، تورم و نوسانات نرخ ارز به ترتیب بر اساس داده های تولید ناخالص داخلی، شاخص قیمت مصرفی و نرخ ارز و برگرفته از داده های سری

1 Banerjee, Dolado and Mester

2 World Tourism Organization (2004)

3 International Country Risk Guide

4 Political Risk Service

زمانی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران می‌باشند. شاخص سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی نیز از پایگاه آنکتاد^۱ (UNCTAD) برگرفته شده است. دوره زمانی مورد بررسی در این تحقیق سال‌های ۲۰۱۵-۱۹۹۸ می‌باشد. پیش از برآورد الگو لازم است ایستایی متغیرها بررسی شود. ایستایی متغیرهای سری زمانی پیش‌شرط اساسی در برآورد الگوهای اقتصادی است. به منظور بررسی ایستایی متغیرهای سری زمانی از آزمون دیککی فولر تعمیم‌یافته استفاده می‌شود. نتایج این آزمون در جدول ذیل ارائه شده است:

جدول (۱): نتایج آزمون ریشه واحد متغیرهای تحقیق

متغیرها	سطح		تفاضل مرتبه اول		نتیجه
	با عرض از مبدأ و بدون روند	با عرض از مبدأ	با عرض از مبدأ و بدون روند	با عرض از مبدأ و بدون روند	
LST	-۰/۹۲	-۱/۸۸	-۳/۷۲	-۴/۱۲	پایا
LIS	-۰/۹۳	-۲/۳۸	-۳/۸۲	-۴/۲۳	پایا
LGDP	-۲/۳۰	-۴/۳۸	-	-	-
LINF	-۱/۸۷	-۰/۶۴	-۳/۲۷	-۲/۹۵	پایا
LFDI	-۲/۰۵	-۱/۴۳	-۳/۷۷	-۴/۰۰	پایا
LEX	-۲/۶۰	-۳/۵۶	-۵/۳۱	-۴/۹۳	پایا

* مقدار بحرانی در سطح اطمینان ۹۵ درصد در حالت بدون روند در سطح ۳/۰۵- و در تفاضل مرتبه اول، ۳/۰۸- است.

** مقدار بحرانی در سطح اطمینان ۹۵ درصد در حالت با روند در سطح ۳/۷۳- و در تفاضل مرتبه اول ۳/۷۶- است.

منبع: یافته‌های پژوهش

همانطور که مشاهده می‌شود کلیه متغیرهای تحقیق در سطح و با یکبار تفاضل‌گیری مانا شده‌اند. بنابراین متغیرهای تحقیق $I(0)$ و $I(1)$ می‌باشند که با استفاده از روش ARDL می‌توان الگوی تحقیق را برآورد کرد. نتایج برآورد مدل ARDL، مبتنی بر سه بخش رابطه پویا، بلندمدت و کوتاه مدت می‌باشد. معادله زیر به عنوان رابطه پویای بین متغیرها تصریح و برآورد می‌شود:

$$LST_t = \alpha + \sum_{j=1}^p \alpha_{1j} LST_{t-j} + \sum_{j=0}^{q_1} \alpha_{2j} LIS_{t-j} + \sum_{j=0}^{q_2} \alpha_{3j} LGDP_{t-j} + \sum_{j=0}^{q_3} \alpha_{4j} LINF_{t-j} + \sum_{j=0}^{q_4} \alpha_{5j} LFDI_{t-j} + \sum_{j=0}^{q_5} \alpha_{6j} LEX_{t-j} + U_t$$

به منظور برآورد رابطه فوق با توجه به این که داده‌ها سالانه است حداکثر وقفه، ۲ لحاظ و با استفاده از معیار شوارتز- بیزین رابطه پویای بین متغیرها انتخاب شد. به منظور بررسی رابطه بلندمدت متغیرها، مقدار آماره محاسباتی بنرجی، دولادو و مستر محاسبه و با مقدار آماره جدول بنرجی، دولادو و مستر در سطح اطمینان ۹۵ درصد برای مدل با عرض از مبدأ مقایسه شد و با توجه به بیشتر بودن مقدار آماره محاسباتی از آماره جدول، وجود رابطه بلندمدت بین متغیرها تأیید می‌شود. پس از اطمینان از وجود رابطه بلندمدت، نتیجه برآورد در جدول (۲) ارائه می‌گردد:

جدول (۲): نتایج حاصل از برآورد رابطه بلندمدت

متغیرها	ضرایب	آماره t	ارزش بحرانی
C	-۰/۵۸	-۲/۵۷	*۰/۰۳
LIS	۰/۹۶	۱۶۷/۳۷	*۰/۰۰
LGDP	۰/۰۶	۲/۰۱	**۰/۰۷
LINF	-۰/۰۳	-۳/۴۶	*۰/۰۰
LFDI	۰/۰۱	۱۰/۴۲	*۰/۰۰
LEX	-۰/۰۱	-۴/۴۰	*۰/۰۰

* معنی‌داری در سطح اطمینان ۹۵ درصد ** معنی‌داری در سطح اطمینان ۹۰ درصد

منبع: یافته‌های پژوهش

از آنجا که نتایج حاصل از آزمون کلاسیک نشان‌دهنده عدم وجود همبستگی پیاپی بین اجزاء اخلاص، معادله صحیح تصریح شده و واریانس همسان هستند، لذا نتایج حاصل از رابطه بلندمدت قابل اعتماد می‌باشد. نتایج به‌دست آمده از جدول (۲) نشان می‌دهد که تمامی متغیرها در فاصله اطمینان ۹۰ درصد معنادار هستند. ملاحظه می‌شود که ضریب متغیر امنیت سرمایه‌گذاری نسبت به سایر متغیرها بیشتر می‌باشد و این حاکی از کلیدی و مهم بودن این متغیر در صنعت گردشگری است؛ به طوری که با بهبود یک درصدی وضعیت امنیت سرمایه‌گذاری در ایران، صنعت گردشگری پایدار ۹۷ درصد توسعه می‌یابد. هم‌چنین ضریب رشد اقتصادی و تورم به ترتیب مثبت و منفی است که بیانگر آن است که در ایران رشد اقتصادی و کاهش تورم سبب بهبود وضعیت گردشگری می‌شود. به‌علاوه ضرایب سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی و نوسانات نرخ ارز دلالت بر این دارد که افزایش جریان سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی و کاهش نوسانات نرخ ارز موجب توسعه گردشگری در ایران می‌شود.

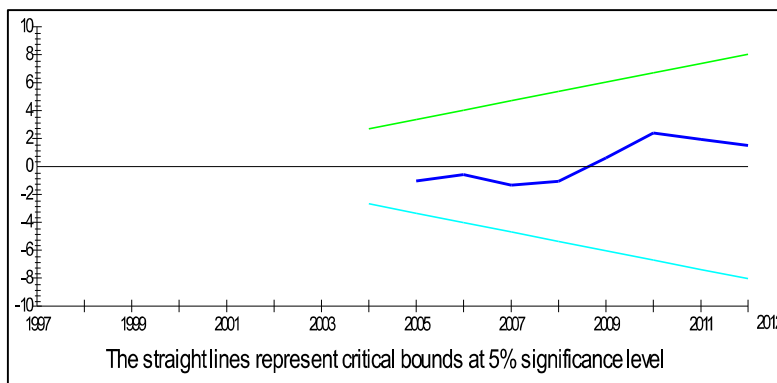
برآورد الگوی تصحیح خطا برای بررسی تعدیل عدم تعادل‌های کوتاه مدت به سمت تعادل بلندمدت در جدول (۳) ارائه می‌شود:

جدول (۳): نتایج حاصل از برآورد مدل تصحیح خطا

متغیرها	ضرایب	آماره t	ارزش بحرانی
dC	-۰/۵۹	-۲/۵۶	*۰/۰۳
dLIS	۰/۹۷	۱۶۸/۵	*۰/۰۰
dLGDP	۰/۰۶	۲/۰۰	**۰/۰۷
dLINF	-۰/۰۲	-۳/۴۳	*۰/۰۱
dLFDI	۰/۰۱	۱۰/۲۹	*۰/۰۰
dLEX	-۰/۰۱	-۴/۴۰	*۰/۰۰
ECM(-1)	-۰/۹۹	-۱۶۵/۲۱	*۰/۰۰

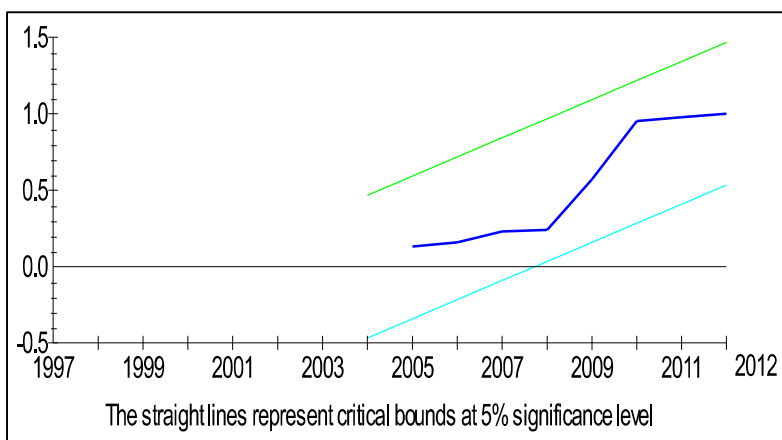
* معنی‌داری در سطح اطمینان ۹۵ درصد ** معنی‌داری در سطح اطمینان ۹۰ درصد منبع: یافته‌های پژوهش

ضریب جمله تصحیح خطا در این مدل، $-۰/۹۹$ به‌دست آمده است که به معنی تعدیل سریع تا برقراری تعادل بلندمدت است. نتایج آزمون‌های CUSUM و CUSUMSQ برای بررسی ضرایب برآورد شده و آزمون پایداری ضرایب کوتاه مدت و بلندمدت در طول زمان در نمودارهای ۱ و ۲ آورده شده است. از آنجا که در هر دو آزمون آماره‌ها در داخل فواصل اطمینان ۹۵ درصد قرار دارند فرض صفر مبنی بر ثبات ضرایب پذیرفته شده و در سطح اطمینان ۹۵ درصد نتایج به‌دست آمده قابل اتکا و معتبر هستند.

نمودار (۱): مجموع انباشت پسماندهای عطفی CUSUM در مورد ثبات مدل

منبع: یافته‌های پژوهش

نمودار (۲): مجموع مربعات انباشت پسماندهای عطفی CUSUMQ در مورد ثبات مدل

منبع: یافته‌های پژوهش

نتیجه‌گیری

گردشگری پدیده‌ای است که از دیرباز در جوامع مختلف انسانی وجود داشته است؛ اما در عصر حاضر به صورت یک صنعت سودده در حوزه‌های مختلف بویژه حوزه اقتصادی عنوان می‌شود و از این حیث مورد توجه بسیاری از کشورهای دنیا قرار گرفته است. ایران به عنوان کشوری غنی در خصوص دارا بودن منابع توسعه گردشگری می‌تواند به کشوری فعال در این صنعت تبدیل شده و با تمرکز بر رویکرد گردشگری پایدار و تنظیم راهبردها و برنامه‌های منظم و منسجم، وابستگی خود را به منابع نفتی کاهش داده و به سمت منابع درآمدی جایگزین بویژه گردشگری حرکت کند و به عنوان یک منبع پایدار از آن بهره‌مند شود. بنابراین صنعت گردشگری با کاهش وابستگی به درآمدهای نفتی و به عنوان پدیده‌ای دوستدار محیط زیست نقش مهمی را در جهت نیل به اهداف اقتصاد مقاومتی ایفا می‌نماید و دارای جایگاهی ویژه در اقتصاد مقاومتی می‌باشد. لذا ضروری است عواملی که گردشگری را توسعه می‌دهند تقویت و موانع در این راه کاهش و یا حذف شوند. از مهم‌ترین عوامل مؤثر بر گردشگری پایدار برقراری امنیت سرمایه‌گذاری می‌باشد. لذا در این مقاله به بررسی رابطه بین امنیت سرمایه‌گذاری و گردشگری پایدار که مقامی خاص در اقتصاد مقاومتی دارد، پرداخته شده است. بدین منظور با توجه به متفاوت بودن درجه پایایی متغیرها از آزمون هم‌گرایی بلندمدت در الگوی ARDL استفاده شده است. نتایج به‌دست آمده نشان می‌دهد که ضریب امنیت سرمایه‌گذاری مثبت و معنادار و نسبت به سایر متغیرها بیشتر می‌باشد که گواه بر اهمیت این شاخص بر توسعه گردشگری می‌باشد. بنابراین می‌توان با بهبود وضعیت امنیت سرمایه‌گذاری در کشور و لزوم توجه همه‌جانبه به آن گامی مهم در زمینه توسعه گردشگری در جهت نیل به اهداف اقتصاد مقاومتی برداشت.

هم‌چنین نتایج نشان می‌دهد که رشد اقتصادی و سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی تأثیر مثبت و معنی‌داری بر گردشگری پایدار دارد. روشن است که با بهبود رشد اقتصادی و افزایش جریان سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی انگیزه گردشگران خارجی برای ورود به کشور تقویت می‌شود؛ چرا که سرمایه‌گذاران مستقیم خارجی خود می‌توانند گردشگر به شمار آیند و از سوی دیگر سرمایه‌گذاران خارجی می‌توانند موجب تشویق گردشگران خارجی به کشور شوند. به‌علاوه منفی و معنادار بودن ضریب تورم و نوسانات نرخ ارز حاکی از این است که تورم و نوسانات نرخ

ارز به عنوان مانع در جهت توسعه گردشگری به شمار می‌رود که لازم است تمهیداتی در جهت کاهش نوسانات نرخ ارز و تورم برداشته شود و از این طریق موانع در جهت ورود گردشگران کاهش یابد. واضح است که با کاهش نوسانات نرخ ارز و تورم می‌توان عدم اطمینان گردشگران را کاهش داد. بنابراین در جهت عملیاتی کردن الگوی اقتصاد مقاومتی با توسعه گردشگری پایدار، اقداماتی نظیر افزایش امنیت مرزی و داخلی، جلوگیری از وقوع حوادث و رخدادهای داخلی علیه گردشگران بین‌المللی، بسط و گسترش زیرساخت‌های ارتباطی و اقتصادی، تسهیل ورود سرمایه‌گذاران خارجی، ثبات قیمتی و ارزی و ... ضروری است.

منابع

- بیدختی، امیر (۱۳۸۹). آمیخته بازاریابی راهبردی در صنعت گردشگری، مجله مطالعات مدیریت راهبردی، ۳، ۴۹-۶۸.
- پاپلی یزدی، محمدحسین و سقایی، مهدی (۱۳۸۵). گردشگری (ماهیت و مفاهیم). تهران: انتشارات سمت، چاپ اول.
- پورفرج، علیرضا؛ عیسی‌زاده روشن، یوسف و چراغی، کبری (۱۳۸۷). «فناوری اطلاعات و ارتباطات، صنعت گردشگری، رشد اقتصادی»، فصلنامه اقتصاد و تجارت نوین، ۱۳، ۶۶-۴۶.
- خوارزمی، ابوالقاسم (۱۳۸۴). «بررسی رابطه علیت بین گردشگری و تجارت در ایران»، پژوهشنامه بازرگانی، ۳۷، ۱۰۸-۹۱.
- رنجبریان، بهرام و زاهدی، محمد (۱۳۸۶). شناخت گردشگری، اصفهان: نشر چهارباغ، چاپ دوم.
- رنج‌پور، رضا؛ کریمی تکانلو، زهرا و نجفی نسب، میر حجت (۱۳۹۰). «بررسی فرضیه توریسم منجر به رشد در ایران»، تحقیقات اقتصادی راه اندیشه، ۱۳۴-۱۱۵.
- طیبی، سیدکمیل؛ بابکی، روح اله و جباری، امیر (۱۳۸۶). «بررسی رابطه توسعه گردشگری و رشد اقتصادی در ایران»، پژوهشنامه علوم انسانی و اجتماعی، ۲۶، ۱۱۰-۸۳.
- طیبی، سیدکمیل؛ جباری، امیر و بابکی، روح اله (۱۳۸۶). «بررسی رابطه علی گردشگری و رشد اقتصادی (مطالعه موردی ایران به‌علاوه کشورهای عضو OECD)»، دانش و توسعه، ۲۴، ۸۴-۶۳.
- کاظمی، محمد (۱۳۸۵). مدیریت گردشگری، تهران: انتشارات سمت، چاپ اول.
- معصومی، مسعود (۱۳۸۴). ماهیت گردشگری، تهران: پیک کوش.
- مهدی‌زاده، جواد (۱۳۷۷). بحران گردشگری در ایران و راه‌های برون رفت از آن، تهران: مهندسی مشاوران فرهنگ.
- نوفروستی، محمد (۱۳۷۸). ریشه واحد و هم‌جمع در اقتصادسنجی، تهران: موسسه خدماتی فرهنگی رسا.
- یاوری، کاظم؛ رضاقلی زاده، مهدیه؛ آقایی، مجید و مصطفوی، سیدمحمدحسن (۱۳۸۹). «تأثیر مخارج توریسم بر رشد اقتصادی کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی (OIC)»، تحقیقات اقتصادی، ۲.
- Agiomirgianakis, G., Serenis, D. and Tsounis, N. (2015). Effects of Exchange Rate Volatility on Tourist Flows into Iceland. *Procedia Economics and Finance* 24, 25 – 34.
- Arana, J. E. and LEON, C. J. (2008). The impact of terrorism on tourism demand. *Annals of Tourism Research* 35, 299-315.
- Bao, Y. F. and Mckercher, B. (2008). The Effect of Distance on Tourism in Hong Kong: A Comparison of Short Haul and Long Haul Visitors. *Asia Pacific Journal of Tourism Research* 13, 101-111.
- Eugenio-Martín J. L., Morales N. L. and Scarpa, R. (2004) Tourism and Economic Growth in Latin American Countries: A Panel Data Approach, *Natural Resources*.
- Holjevac, A. L. (2003). A Vision of Tourism and the hotel industry in the 21st Century. *Hospital Management*, 22.
- Pesaran, M. H., Shin, Y. (1999), An autoregressive distributed lag modeling approach to cointegration analysis. Cambridge, Cambridge University Press.
- Rey, B., Myro, R. L. and Galera, A. (2011). Effect of low-cost airlines on tourism in Spain. A dynamic panel data model. *Journal of Air Transport Management* 17, 163-167.

- Smeral, E. (2009). Impacts of the World Recession and Economic Crisis on Tourism: Forecasts and Potential Risks. *Journal of Travel Research* 49, 31-38.
- Song, H. and Lin, S. (2009). Impacts of the Financial and Economic Crisis on Tourism in Asia. *Journal of Travel Research* 3.
- Tang X. M. (2006). Causality between tourism and economic growth in the United States. *Journal of Information Management*, 23(6), 451-467.
- Tuckova, Z. and Sverak, P. (2016). Impact of the Regional Macroeconomics Indicators on Tourism Entities in Plzen and Zlin regions. *Procedia Economics and Finance* 39, 313 – 318.
- Williams, A. M. and Gareth, S. (2002). *Critical issues in Tourism: A Geographical Perspective*. Oxford: Blackweel publishers ltd.
- World Tourism Organization (2004). *Indicators of Sustainable Development for Tourism Destinations: A Guidebook*. Published and printed by the World Tourism Organization, Madrid, Spain